

Hitzaurrea

Itsaslore Yarza Lopez

*Filosofia irakaslea Bigarren Hezkuntzan eta Agora
Filosofia Elkarteko kidea*

Emakumerik ez filosofiaren historian

Historian zehar unibertsal bezala aurkeztu zaigun filosofia gizonezkoen izenez josita dago: Sokrates, Platon, Epikteto, Tomas Akinokoa, Antselmo Canterburykoa, Thomas Hobbes, Immanuel Kant, Karl Marx, Ludwig Wittgenstein, Jean-Paul Sartre, Jürgen Habermas, Michel Foucault...

Aspalditik dator kontziente eta inkontzienteki emakumeen izenak ezkutatzeko joera. Diogenes Laertziok, adibidez, III. mendean idatzitako *Filosofo ospetsuen bizitza*¹ liburuak antzinako 81 filosofo eskaintzen die kapitulu bana, eta 81ak gizonak dira.

Ez al zegoen emakume filosofozik garai hartan? Zergatik ez ditu aipatzen Laertziok? 1690ra arte itxaron behar dugu Gilles Ménageren *Emakume filosofoen historia*² liburuan Antzinaroko emakumeen zerrenda bat topatzeko. Bertan, emakumeen ekarpena aberatsa dela ondorioztatzen behartzen gaituen zerrenda oparoa topatzen dugu: Aspasia, Miro, Anfilia, Pantaklea, Hiparkia, Teodora, Teano, Periktione... Hainbat eskolatan sailkatutako 73 emakume aurkezten dizkigu. Tamalez, emakume horien izen propioak bezala, Ménageren liburua ere ez da horren ezaguna. Luzeegia litzateke emakume filosofoen izenak aipatzea, baina ekar ditzagun batzuk: Hipatia, Hadewijch Anbereskoa eta Lutgarda Tongerengoa

beginak, Olympe de Gouges, Marie de Gournay, Rosa Luxemburg, Simone Weil, Philippa Foot, Angela Davis, Gayatri Spivak, Sophie de Grouchy, Christine de Pizan, María Zambrano, Judith Butler, Jule Goikoetxea.

Emakumeen izenak, ahotsak eta ekarpenak ikusezin izatera kondenatuak izan dira, iruditeria kolektiboan ‘filosofo’ kategoria gizonarekin (zuri eta burges, gehienetan) lotuta agertzen zaigulako. Ez da, beraz, horren unibertsala unibertsal bezala aurkeztu zaigun filosofia, gizonezkoen estalkia baitarama. Horietako asko, gainera, Aristoteles eta Rousseau kasu, emakumeak behe-mailakoak direla argudiatzen eta azaltzen saiatu ziren:

Arra, berez, garaiagoa da, eta emea beheragokoa; batak gobernatzen du, bestea gobernatua da; beharrezkotasun-printzipio hori gizateria osora hedatzen da.³

Emakumeen hezkuntzak beti izan behar du gizonekiko erlatiboa: atseginak, baliagarri izatea, gu maitaraztea eta estimatzea, gazteak garenean heztea eta helduak garenean zaintzea, aholkatzea, kontsolatzea, gure bizitzak errazak eta atseginak egitea.⁴

Filosofia egin beharrean, ideologia egin zuten, emakumeoi izaki razionalaren estatusa lapurtu zigun botere-diskurtso bat indartuz, gure ahotsa eta ideiak entzutea eragotziz. 1792an, Mary Wollstonecraft idazle feministak Rousseauk emakumei buruz egiten zituen zenbait onarpenen aurka egin zuen, gizona munduaren ardatz egituratzaile gisa mantentzea helburu duten eraikuntza arbitrarioak salatuz eta hezkuntza berdinzale baten garrantzia nabarmenduz 1792ko *Emakumeen eskubideen alde* idatzian. Honela zioen, adibidez: «Emakumeak modu razionalagoan hezi arte, giza bertutearen aurrerabideak eta ezagutzaren hobekuntzak etengabeko galgak izango dituzte».⁵

Filosofia kultura baten baitan, komunitate baten baitan garatzen da, eta filosofiaren historian gizon-izenak bakarrik aipatzeak komunitate edo kolektibo horren erdiak egindako ekarpena kolpe batez ezabatzen du. Teorizatu, ideiak sortu eta ezagutza bultzatu duten emakumeak historiak ahaztuak,

bigarren mailan utziak eta liburuetatik ezabatuak izan dira. Eta, horiekin batera, filosofia egiteko modu bat ere izan da ezabatua, pentsamenduaren historia pobretuz. Horrela, filosofia herren geratu da. Filosofiak lantzen dituen gaiak gizonetzko filosofoen zeregin, kezka, sentitzeko modu eta pentsatzeko moduen adierazpenak baino ez dira. Pentsamendua benetan aberasteko eta pluralizatzeko, ezinbestekoa da ezabatutako horri heltzea.

Arrazoimena(k) eta emozioa(k)

Gehienontzat ezagunak izango dira hurrengo hitzak: «Jakituriarekiko maitasunak bultzatuta hasten gara filosofatzen». Filosofia egiten duenaren helburua 'jakituria' dela ulertzen bada, lortzeke dagoen horrek emango lioke zentzua bideari. Esan liteke, orduan, jakituria lortzeko hasten garelako filosofatzen. Hala ere, beste ikuspegi batetik so egingo bagenio aipuari, filosofoaren bidea betetzen duena beste zerbait dela ikus genezake. Har dezagun 'gose dena' filosofoaren ordeza eta 'janaria' jakituriaren ordeza. Gose dena janariaren bila abiatzen da, baina batzuetan ez du nahi duena topatzen, beste batzuetan ezustean beste norbaitetik elikagaiak ematen dizkio, besteetan bidean galduta geratzen da... Badaki janaria ez topatzea aukera bat dela, eta, hala ere, gose izaten jarraituko du. Zer da, beraz, bilaketa bultzatzen duena? Janaria bera? Ez al da gose duenaren barneko pultsio hori, barneko beharra, gorputzaren barnean sentitzen duen hutsune hori, bere burua mugiarazten duena? Gorputzaren beharrak bultzatuta hasten da janaria bilatzen, eta horregatik uler dezakegu hura

Emakumeen izenak,
ahotsak eta ekarpenak
ikusezin izatera
kondenatuak izan dira,
iruditeria kolektiboan
'filosofo' kategorian
gizonarekin (zuri eta
burges, gehienetan)
lotuta agertzen zaigulako

dela bere bilaketaren zentzua, ez janaria bera, baizik eta gose existentziala.

Metaforatik bueltatu gaitezen, eta gogora dezagun jakituriari eman zaiola lehentasuna filosofiaren bidean. Jakituria razionala egon da filosofiaren tronuan, maitasuna eta desira alboratu diren bitartean. Ez litzateke bidezkoa izango bilaketa bultzatzen duena maitasuna dela ahaztea, maitasuna dela bilaketaren zentzua; izan ere, emozioak mugitzen du filosofoa, gose dena bezalaxe. Urrun geratu dira, berriz, maitasuna, emozioa edo gorputzaren desirak eta beharrak filosofiaren interesetatik: filosofo serio batek lantzen ez dituen gaiak balira bezala, filosofatzean aintzat hartu behar ez diren kontuak balira bezala, jakituriaren kontzeptu horretara iristeko oztopo. Ez da horrela izan, hala ere, filosofian jardun duten guztientzat. Ez ote zion Diotimak Sokratesi erakutsi maitasunaz zekien guztia? XIII. mendeko Alemanian beginen (emakumeen komunitate erlijiosoa) kide zen Matilda Magdeburgokoaren⁶ obretan maitasunari buruzko hausnarketa interesgarria dugu ildo horretan. Horrela dio *Maitatu maitasuna* lanean:

Maitasun nobleari/ erabat eman diot nire burua/ galdu edo irabazi/ dena da berea edozein kasutan./ Zer gertatu zait?/ Jada nire baitan ez bainago?/ Nire adimenaren substantzia zurrupatu zuen./ Baina bere izaerak ziurtatzen dit/ maitasunaren penak altxor bat direla.

Zoritxarrez, Elizako hierarkiak gaizki ikusia izan zen Matilda, eta Helftako komentuan babesa bilatu behar izan zuen. Maitasunaz filosofatzea eta, are gehiago, emakume izatea arriskutsuak ziren. Jarraitzen al dute izaten? Filosofia ulertzeko eta egiteko modu bat ezabatua izan dela diogunean, subjektuari, gaiari eta estiloari buruz ere ari gara.

Filosofiatik ezabatutako emakumeak ikastaroa

Ez da harritzekoa, filosofia irakasle garen gehienoi galdetu diguten bezala, ikasleek noizbait galdetzea ea emakume filosoforik badagoen edo zergatik gizonezkoak besterik ez diren

agertzen testuliburuetan. Ezagutzera eman den filosofiaren historian bezala, kezkarria da gure ikasleek jasotzen duten filosofia ikasketetan ere gabezia nabariak egotea. Emakumeen ikusezintasun hori iraultzeko beharrak bultzatuta antolatu/egin genuen *Filosofiatik ezabatutako emakumeak* ikastaroa. Bigarren Hezkuntzako irakasleok osatzen dugun Agora Filosofia Elkarteak eta Euskal Herriko Unibertsitateko Hezkuntza, Filosofia eta

Antropologia Fakultateak antolatu zuten, Udako Euskal Unibertsitatearen 2021eko 49. edizioko programaren baitan. Curriculumean dagoen hutsune sakonari aurre egiteko, Eibarren bildu ginen 2021eko uztailaren 6an filosofiatik ezabatutako emakumeen arras-

toaren bila. 60 pertsona baino gehiago batu ginen. Helburua ez zen filosofoen zerrendara emakumeen izen propio batzuk gehitzea soilik, baizik eta filosofatzeko modu berriak batera ikertzea eta hedatzea, ahots gehiago eta modu gehiago biltzen dituen filosofia, hain zuzen ere. Esku artean duzun monografiko forma hartu du ikastaroak Jakin Fundazioari esker, landutakoa eta ikasitakoa ahalik eta gehien zabaltzeko.

Hainbat dira emakumeen eta pentsamendu feministaren ekarpenak, esaterako, 'naturala' kontzeptua birpentsatu izana. Saillakapenak naturalak edo eraikitakoak dira? Zer da emakumea izatea, zer gizonezkoa izatea? Bestetik, historian zehar ideien mundu abstraktuaz kezkatu da filosofia, gorputza irrazionaltasunaren eremura zokoratuz; baina emakumeek gorputza hausnarketarako leku gisa ekarri dute filosofiara. Gorputza erdigunean dago: minetan, plazeretan, zaintzan, sufrimenduetan... Ez al du giza pentsamendua zeharkatzen? Emakumeek eta feminismoak sortutako kontzeptuen ezagutzak gure mundua ulertzeko eta pentsatzeko gakoak ematen dizkigu. 'Patriarkatua' kontzeptua, adibidez, gizartea

Emakumeen
ikusezintasuna iraultzeko
beharrak bultzatuta
antolatu/egin genuen
Filosofiatik ezabatutako
emakumeak ikastaroa

pentsatzeko eta gure burua bertan kokatzeko ezinbestekoa da, oraingoz testuliburuetan agertzen ez bada ere.

Filosofiatik ezabatutako emakumeak ikastaroa lau mahai-inguruk osatu zuten. Testuinguruaren eguneratzea egiten hasi ginen, eta Idurre Eskisabel Larrañagak euskal pentsamendua-ren eta feminismoaren arteko gurutzaketak ekarri zizkigun, lehenengoak, egungo munduaren premiei erantzuteko behintzat, bigarrenarekin dialogatzea ezinbestekoa duela azalduz. Ideien genealogia feminismotik berrikustearen garrantzia aurkeztu, eta gaur egun egosten ari diren gaiak ere ekarri zizkigun. Beste hainbat ekarpenen artean, indarkerien irakurketa berri bat eskaini du feminismoak, eta baita gorputza erdigu-nean kokatzea ere. Azken horri heldu zion Arantza Etxeberria Agirianok bere aurkezpenean, emakumeok askotan lotsaz ezkutuan gorde dugun errealitatea mahaigaineratuz: ‘Hilekoa eta subjektu filosofiko gorputtua’. Erreferentzia mediko eta fisiologiko asko daude hilekoaren inguruan, baina filosofian esperientzia ia ez da aztertu; izan ere, subjektu filosofikoa neutrala eta gorputzik gabekoa balitz bezala hartu izan da. Hala ere, filosofo feministek ideia horri gogor egin diote aurre; Simone Weilek, esaterako, sufrimenduaren, asperduraren eta nekearen inguruan hausnartu zuen: gorputzari lotutako esperientziak. Agustín Arrieta Urtizbereak ‘Pentsamendu feminista filosofiarako sarrera batean’ abian duen lana aurkeztu zigun, zeinetan pentsamendu feministak metafisika, epistemologia, hizkuntza, estetika eta etikaren esparruetan filosofiarri zer ekarri dion aztertuko duen. Besteak beste, pentsamendu feministak indarrean dauden sailkapenetan arakatu du eta askotan horien berrikuspina aldarrikatu du: zer da naturala? Zer ez? Zer esan sailkapen estereotipatuei buruz?...

Bigarren mahai-inguruan, hainbat kontzeptu birpentsatu genituen, azken aldian hain entzuna den ‘zaintzarekin’ hasiz. Zaintzaren kontzeptuaren gainean dagoen eztabaida feminista azaldu zigun Lore Lujanbio Etxeberriak, desesentzializatzeko lehen urratsa ikuspegi historiko bati heltzea dela azalduz. Izan ere, gaur egun ulertzen dugun zaintza-lanen

idealizazioa une zehatz batean hasi zela aurkeztu zigun, eta gobernamentalitate neoliberalarekin artikulatzen dela nabarmendu. Mendebaldeko patriarkatu liberalarekin jaio ziren zaintzarekin lotzen ditugun elementu ugari, barne hartzen dituen dikotomia guztiekin batera (emakumezkoa/gizonezkoa, publikoa/pribatua, sentimenduak/arrazoimena...). Aitzitik, azkenengo urteetan, zaintza mota, antolaketa eta esanahi berriak agertu dira; horregatik, birpentsatu behar den gako bat dugu. Patriarkatuari oratu zion Irati Zubia Landak injustizia epistemikoez hitz egiteko. Filosofo izatea zer den eta emakume izatea zer den ikuspegi kritikotik begiratzera gonbidatu gintuen. Filosofoaren irudia erromantizatuta dagoen bikaintasunaren ideiarekin lotu ohi dugu, eta, noski, gizonezko baten gorputzarekin (ariketa interesgarria litzateke pentsatzea Kantek beste gorputz bat eduki izan balu horren bikaintzat hartuko genukeen). Ondorioz, emakumeon 'autoestimua filosofikoa' etengabe dago kolokan, sinesgarritasuna behin eta berriz aldarrikatu beharrean topatzen baikara. Are gehiago, emakume gisa alde puntuatzen duten ezaugarriek filosofo gisa kontra puntuatzen dute. Zaila da emakume izatea eta konplexurik gabe filosofo sentitzea. Bukatzeko, Maite Arraiza Zabalegik zaintzaren hurbilketa kontzeptual ezberdinak eskaini eta zaintzak filosofiari eginiko hainbat ekarpen mahaigaineratu zituen, bai edukiari eta baita pentsamendua osatzeko moduari ere erreparatuz. Kontzeptu konplexu eta zabala izanik, eta terminoak pairatu duen merkantilizazioa salatuz, 'autozaintzarena' baino adibide argiagorik ez dago, bere esanahi eta garrantzi politiko eraldatzailea azpimarratu zituen. Neoliberalismoak bultzatzen duen nartzisismo indibidualistaren aurrean, zaintzaren etikak kolektibotasuna aldarrikatzen du, elkarren artean eratzen, elikatzen eta bilakatzen dela dakien pentsamendua, hain zuzen ere.

Simone de Beauvoir, Hannah Arendt eta Virginia Woolf izan ziren hirugarren mahai-inguruko protagonistak. Proposamen teoriko-filosofikoak bakoitzaren bizipenek moldatzen dituzte, eta hiru emakume horien ideiak ulertzeko ezinbestekoa da

horien bizitza irakurtzen jakitea. Biografia eta teoria josi ziztuzten beren aurkezpenetan Alaitz Aizpuru Joaristi, Yolanda Barrios Colodrón eta Iratxe Retolaza Gutierrezek, hurrenez hurren. Beauvoirren lanaz eta pentsamenduaz hitz egiteaz gain, emari hori euskal pentsamenduekin nola lotzen den azaldu zigun lehenengoak; feminismoaren eta euskalgintzaren arteko erlazioan sakondu zuen hitz iradokitzaileekin izendatutako hitzaldian: ‘«X ez da jaiotzen: egin egiten da». Simone de Beauvoir eta euskal pentsamenduak topo egin zuteneko’. Ondoren, Arendt: 1961ean Jerusalemen Adolf Eichmann naziarri egin zitzaion epaiketa ezagunaren kasua bertatik jarraitu zuen filosofoak kazetari lanetan, eta ikusitakoak eragin nabaria izan zuen totalitarismoaz eta gaitzaz egin zituen hausnarketetan. Ausardiaz aurkeztu eta babestu zituen bere ikuspuntuak, eta ausardiaren balioa da, hain zuzen ere, Yolanda Barriosek nabarmendu nahi izan zuena bere aurkezpenean. Bukatzeko,

Emakumeen
pentsamendua geletan
aurkeztea desobedientzia
ariketa izan daiteke.
Hausnar dezagun:
emakume pentsalariak
egonda, zergatik ez
dago, bada, horien
arrastorik hezkuntza
curriculumean?

etxeko aingeruaz hausnarrazten duen Woolfen ikuspegi apurtzailea ekarri zigun Iratxe Retolazak. Literaturgile izanda ere, pentsamendu filosofiko konplexua garatzen du bere lanetan, besteak beste, identitateaz, memoriaz, denboraren igarotzeaz eta giza pertzepzioen eta pentsamenduen jarioaz. Giza egitura bihotza, gorputza eta garuna nahasirik osatzen dela babestu eta pentsamendu gorputzuaz eta genero-performatibitateaz hitz egin zuen feminis-

moarentzat erreferente bilakatu den xx. mendeko pentsalariak. Lehenengo bi izen propioak, zorionez, Batxilergoko bigarren mailako geletara iritsiko dira.

Curriculumari heldu genion laugarren mahai-inguruan Naiara Gago Povedano eta Maitane Nerekan Umaranekin.

Bideak egiteko proposamenak ekarri zizkiguten, eta, beren 'Tractatus kritiko-feminista'-n, umore onez eta maitasun handiz, hainbat ideia aurkeztu zizkiguten; horien artean: «Desobeditu curriculum patriarkala!», «Emaiezu balioa eta erabil itzazu eskuragarri ditugun tresnak!», «Ahaldundu zaitez irakasle bezala!», «Lan egizu saretuta materialak eta proposamen pedagogikoak sortzeko!». Horrez gain, irakasleok geletan eta zentroetan gauzatu genitzakeen hainbat praktika on eman zizkiguten ezagutzera: emakume filosofoen inguruko talde lanak, txapelketak edota eguneroko filosofikoak, esaterako.

Hizlari guztiei eskertu nahiko genieke, oraingoan ere, beren disposizioa, lana eta dedikazioa: ikastaroa osatu izana horiei zor zaie erabat. UEUko lagunei eskerrak luzatzen dizkiegu hemendik ere; prozesu guztian zehar emandako laguntza ezinbestekoa izan da, osoki zainduta sentitu gara zuen ondoan. Ezin ahaztu, gainera, beren egunerokotasunean tarte bat hartu eta Eibarko Armeria Eskolara bertaratu ziren pertsona guztiak. Horiei ere, mila esker!

Zer ari gara irakurtzen eta zergatik?

Emakumeen pentsamendua geletan aurkeztea desobedientzia ariketa izan daitekeela esan berri dugu. Hausnar dezagun: emakume pentsalariak egonda, zergatik ez dago, bada, horien arrastorik hezkuntza curriculumean? Batzuetan, maila pertsonalean zein profesionalean emakume filosofoak gizonen izan duten harremanaren arabera aztertzen dira, Hannah Arendtek Martin Heideggerrekin eta Simone de Beauvoirrek Jean-Paul Sartrearekin izan zuten harremanaren arabera, adibidez. Mendebaldeko pentsamenduaren historia ikasteko eskura ditugun testuliburuetan, erreferentzietan, bibliografietan, webguneetan... gabezia nabariak daudela onartu behar dugu. Ez dugu horiei esker jakin emakumeek ere filosofatzen dutela. Bigarren Hezkuntzako filosofia katedradunak diren Josefina Pérez eta Alicia Pozak azaldu zuten bezala,⁷ alde batetik, badena berrikustea eta eraldatzen hastea baino erosoagoa delako

aldaketarik ez egitea. Bestetik, akademia oraindik maskulinoa eta patriarkala delako, eta zaila delako oraindik ere aldaketa horiek sartzea. Filosofia ikasketetan emakume pentsalari eredurik ez izateak ondorio tamalgarriak ditu, zeinekin identifikatu ez dagoelako. Horrela, estereotipo mehatxua betikotzen da, hots, emakumeak filosofatzeko gai ez direla pentsatzea. Erantsi behar dugu garrantzitsua litzatekeela emakumeak txertatzeaz gain filosofoen misoginia ere seinalatzea, eta baita emakumeen biografietan ezkutatu diren datu guztiak ematea ere. Olympe de Gouges gillotinez hil zela aipatzen ez duten testuliburuak daude, horrela zilegitasuna kentzen zaiolako Ilustrazioaren borroka feministaren parte handi bati.

Zorionez, gabezia horiei aurre egin zioten, egiten dioten eta egiten jarraituko duten ahotsak daude. María Luisa Femeníasen *Ellas lo pensaron antes: filósofas excluidas de la memoria* liburua edo Lola Cabrerak argitaratu duen *En diálogo con... El pensamiento en femenino plural*⁸ (copyleft eran eta besteen ekarpenei zabalduta) ahots horien adibide bikainak dira. Lola Cabrerak hauxe dio bere hitzaurrean:

Beharrezkoa da gure pentsamendua 'bere buruaren auzitegiaren aurrean' jartzen hastea: bazterketarik gabeko eredu bati ekiteko; emakumeen ekarpenekin filosofiaren historia zenbateraino desberdina izan zitekeen zehaztu ahal izateko; eta, azkenik, filosofoek eta filosofoentzat egindako pentsamenduak eraman gaituen lekuaren, hau da, gizarte patriarkalaren, azterketa kritikoa egiteko.

Ez dugu ukatuko hezkuntza curriculumaren zutabe diren autoreak Mendebaldeko historian egon diren pentsalari inportanteenetakoak direnik, edo gure balio sozialen arabera inportanteenetakoak egin ez ditugunik, baina biztanleriaren erdia ezabatua izan dela ere onartu behar da. Monografiko honetan, bidezkoa, beharrezkoa eta aberasgarria iruditzen zaiguna egiten saiatuko gara: emakumeen ekarpenak plazaratzea, curriculumean txertatzeko deialdia egitea, ezagutzera ematea, eta, gainera, filosofiatik ezabatutako emakumeak berreskuratuz pentsamenduaren historiaren norabidea alda ote daitekeen hausnartzea.

Esan beharrean gaude Euskal Autonomia Erkidegoan al-daketak hasi direla. 2021-2022 ikasturtean, lehen aldiz, Batxilergoko bigarren mailako Filosofiaren Historia ikasgaian xx. mendeari dagozkion filosofoak aldatu eta emakume bi sartuko dira Unibertsitatean Sartzeko Ebaluazioaren (USE) hautaprobaren gaitegian: Simone de Beauvoir frantsesa eta Hannah Arendt alemaniarra.⁹ Emakume bikote bat sartzea pauso txikia da, eta beste formula asko egon zitezkeen: filosofo gizon bakoitza emakume batekin elkarrizketan jartzea, gizonezkoen misoginia azaltzea eta curriculumean txertatzea, filosofoen teoriak ikasi beharrean testuetatik abiatuz gaur egungo gaien inguruan perspektiba eta filosofo desberdinetatik hausnartzea... Salbuespen bezala sartu direla eman dezake; izan ere, emakume bikote bat sartzea egokiena ote den zalantzak sor ditzake, noski. Baina aurrerapauso bat dela kontsidera dezakegu. Hori bai, bidea oso luzea da oraindik. *Filosofiatik ezabatutako emakumeak* ikastaroan bildutako irakasleen konpromiso eta inplikazioaren ondorio da monografiko honen amaieran topatuko duzuna, hau da, Batxilergoko bigarren mailan Beauvoir eta Arendt lantzeko materialak: autore bakoitzaren testu bana, autore bakoitzari buruz landu behar diren epigrafe edo gaien zerrenda eta garapena, eta azterketa ereduak, hain zuzen ere.

Galdera batzuekin bukatu nahiko nuke hitzaurre hau: zer ekarpen egin diezaiekete emakume filosofoen gogoetek filosofia ikasketei? Zer aldatuko litzateke? Nahikoa da curriculumean emakume ezabatuak txertatzea filosofia irakaskuntza berritzeko/eguneratzeko (ez-misoginoa egiteko)? Eta, amaitzeko, Marina Garcésekin, «zer ari gara irakurtzen eta zergatik?».

Oharrak

1. Diógenes Laertzio: *Vida de filósofos ilustres*, Bartzelona, Omega, 2003.
2. Gilles Ménage: *Historia de las mujeres filósofas*, Bartzelona, Herder, 2009.
3. Aristoteles: *Politika*, 1254b 13-15, Bartzelona, Espasa, 2010.
4. Jean-Jacques Rousseau: *Emilio o De la educación*, Madril, Alianza, 2011.
5. Mary Wollstonecraft: *Vindicación de los derechos de la mujer*, Madril, Cátedra, 2018.
6. Bere biografia: Keul Hildegund: *Matilde de Magdeburgo. Poeta, beguina, mística*, Bartzelona, Herder, 2016.
7. <http://radiomolina.com/podcast/filosofas-si-existen-por-que-no-las-estudiamos>
8. <https://drive.google.com/drive/folders/1k2cqfGO-l7a3bhaqjdVcDkNltAShN2WX>
9. Informazioa: https://drive.google.com/drive/folders/1A9kWQqVoDLiIrKZ4qLYv7ZudSRLl_V8Z?usp=sharing